

ФАРМІРАВАННЕ ЭТНАКУЛЬТУРНАЙ КАМПЕТЭНЦЫІ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ СЛОВАЎТВАРЭННЯ Ё ШКОЛЕ

Ва ўмовах гуманізацыі адукацыі беларуская мова з прадмета навучання ператвараецца ў сродак фарміравання моўнай асобы, якая вызначаецца высокім інтэлектам, творчым патэнцыялам, духоўна арыентаваным мысленнем і нацыянальнай свядомасцю, імкненнем да самапазнання і самаразвіцця.

Ацэньваючы адукацыйны, развіццёвы і выхаваўчы патэнцыял роднай мовы як сацыякультурнага асяроддзя, В. У. Протчанка падкрэслівае, што якраз яна, прадвызначаючы характар светаўспрымання і светаадчування, адметнасць менталітэту беларуса, з'яўляецца «сродкам захавання этнічнай памяці і гуманых нацыянальных традыцый, пад уздзеяннем якіх вякамі фарміравалася і фарміруецца духоўнасць людзей» [2, с. 15].

Ідэя вывучэння мовы і культуры шырока рэпрэзэнтавана ў дзяржаўных адукацыйных дакументах, дзе закладзены асновы рэфармавання моўнай адукацыі [1; 3]. Так, прымаючы пад увагу меркаванне вучоных адносна маўленчай камунікацыі, якая ўяўляе «плоскасць, дзе ажыццяўляецца інтэркарэляцыя мовы як сістэмы элементаў дыферэнцаваных узроўняў і культуры як актуальнага кампанента моўнай экзістэнцыі» [2, с. 72], «Прадметная канцэпцыя “Школьны курс беларускай мовы” (праект)» вызначае неабходнасць фарміравання ў школьнікаў не толькі моўнай, маўленчай, а і этнакультурнай кампетэнцыі, якая ўключае ў сябе звесткі пра мову як нацыянальна-культурны феномен, што перадае маральны і духоўны вопыт народа, як гістарычна-культурную з'яву, што звязвае ў адно цэлае стагоддзі і пакаленні.

Навучанне мове пры такім падыходзе мае на мэце не толькі трывалае засваенне лінгвістычнага матэрыялу і фарміраванне ўмення прымяняць яго на практыцы ў разнастайных маўленчых сітуацыях, але і ўсведамленне роднай мовы ў кантэксце беларускай і сусветнай культур, ідэнтыфікацыі беларускай нацыі ў сусветнай супольнасці людзей.

Ідэя этнакультурнай накіраванасці прадмета актыўна рэпрэзэнтуюцца ў сучасных падручніках і дапаможніках па беларускай мове для школ. Прымаючы пад увагу тое, што шляхі рэалізацыі пастаўленай мэты могуць быць самыя разнастайныя, вучоныя і настаўнікі-практыкі ў першую чаргу засяроджваюцца на этнакультуралагічнай аспектызацыі вучэбнага матэрыялу: пры вывучэнні лексікі і фразеалогіі ўвага акцэнтуюцца на ўласнабеларускіх лексічных адзінках і фраземах, пры вывучэнні фанетыкі – адметных беларускіх гуках і іх спалучэннях, словаўтварэння – нацыянальна маркіраваных словаўтваральных сродках, сінтаксісу – спецыфічных сінтаксічных канструкцыях і г.д. Такі падыход дазваляе праз асэнсаванне адметных беларускіх моўных адзінак розных узроўняў не толькі паказаць спецыфіку роднай мовы, а і дапамагчы вучням далучыцца да нацыянальнай і сусветнай культуры.

Яшчэ больш узрасце роля нацыянальна маркіраваных моўных адзінак у тэксе, дзе яны не толькі выступаюць у сваім уласным значэнні, а, набываючы эстэтычную, вобразную семантыку, становяцца слоўным вобразам. Таму, працуючы з вучэбным тэкстам, школьнік не толькі засвойвае сістэмны характар беларускай мовы, папаўняе свой слоўнікавы склад і вучыцца выкарыстоўваць моўныя адзінкі ў маўленні, але і пазнае народную гісторыю, навакольнае жыццё, узбагачае сваю эмацыянальную сферу.

Вучэбныя тэксты выразнага этнакультуралагічнага зместу дапамагаюць настаўніку, не паслабляючы ўвагі да лінгвістычных ведаў і функцыянальна-семантычнага засваення моўных адзінак, развіваць моўную здагадку і актуалізаваць у свядомасці вучня не толькі інтралінгвістычную, а і экстралінгвістычную інфармацыю. Тэкст, з'яўляючыся сродкам стварэння навучальнага, развіццёвага і выхаваўчага асяроддзя, дапамагае вырашаць асноўную задачу навучання беларускай мове — фарміраванне моўнай асобы.

На думку псіхолагаў, светапогляд і маральна-эстэтычная сфера асобы надзвычай інтэнсіўна фарміруецца ў дзесяцігадовым – дванаццацігадовым узросце, таму гэты перыяд найбольш прыдатны для авалодвання нацыянальна-эстэтычнымі каштоўнасцямі і станаўлення нацыянальнага характару чалавека, яго індывідуальнасці.

Якраз у гэтым узросце вывучаецца адзін з самых складаных раздзелаў школьнага курса – “Марфеміка. Словаўтварэнне і арфаграфія”, пры засваенні якога асобая ўвага скіроўваецца на фарміраванне этнакультурнай кампетэнцыі вучняў школ з рускай мовай навучання.

Пры вывучэнні адзінак марфемікі і словаўтварэння варта пазнаёміць школьнікаў са спецыфічнымі беларускімі словаўтваральнымі сродкамі (у першую чаргу суфіксамі і прыстаўкамі, пры дапамозе якіх на базе ўтваральных слоў і асноў узніклі новыя лексічныя адзінкі), засяродзіўшыся на тым, што ў спадчыну ад папярэдніх пакаленняў беларусы атрымалі не толькі слоўнікавае багацце, а і своеасаблівы “будаўнічы матэрыял”. Метадычна апраўдана падаваць моўны матэрыял у супастаўленні з рускім. Можна прапанаваць заданне падабраць беларускія адпаведнікі да рускіх слоў і параўнаць словаўтваральныя сродкі ў дзвюх мовах (*внеконкурсный -- пазаконкурсны, совместно — сумесна, бабушка — бабуля, матушка — матуля, волчонок — ваўчаня, дикарь -- дзікун, леший – лесавік, суш – сухмень, гнездышко — гняздзечка, душистый – духмяны і інш.*)

Мэтазгодна скіраваць увагу школьнікаў на спецыфічнасць значэнняў беларускіх словаўтваральных сродкаў, засяродзіцца на асаблівасці ўтварэння слоў. Напрыклад, вучням цікава ведаць, што для рускай мовы характэрна прыстаўка *в-* са значэннем “накіраванасць дзеяння ўсярэдзіну чаго-небудзь” (*вбежать в комнату*) і прыстаўка *у-* са значэннем “накіраванасць дзеяння ўбок, аддаленне” (*упустить газету*). У беларускай мове ў аналагічных канструкцыях ужываецца прыстаўка *у-* (*убегчы ў пакой, упусціць газету*). У рускай мове пры ўтварэнні назваў асоб шырока ўжываецца суфікс *-тель*, а ў беларускай мове такі суфікс не вызначаецца прадуктыўнасцю. Яму адпавядаюць *-ач-, -нік-, -льнік-*: *руководитель -- кіраўнік, продолжатель --*

прадаўжальнік, строитель -- будаўнік, слушатель – слухач і іншыя. Уласнабеларускія словаўтваральныя сродкі адпавядаюць і прадуктыўнаму рускаму суфіксу –тель- са значэннем “назва канкрэтнага прадмета”: *очиститель – ачышчальнік, истребитель -- знішчальнік, ороситель – арашальнік.*

Варта засяродзіцца і на суфіксах –нн- (-енн-), (-энн-), што служаць для ўтварэння слоў з адцягненым значэннем: *вызваленне, скарачэнне, узвышэнне, драбленне і інш.*

Вучням цікава будзе параўнаць словаўтваральныя сродкі, якія ўжываюцца пры называнні асобы па месцы жыхарства ў рускай і беларускай мовах. Так, акрамя дастаткова прадуктыўнага ў рускай мове суфікса –анин-(-янин-), у беларускай выкарыстоўваюцца і спецыфічныя словаўтваральныя сродкі: *мозырянин – мазырчук; брестовчанин -- брэстаўчанін, берасцеец; случанин – случак; пинчанин — пінчук; витебчанин – віцябчанін, віцябчук, віцяблянін, віцьбіч і інш.*

Заданне шляхам падбору аднакаранёвых вытлумачыць значэнні слоў, у якіх адлюстраваны вынік народных назіранняў і абагульненняў, арыентуе не толькі на засваенне словаўтваральных сродкаў, але і ўзбагачае слоўнікавы склад вучняў, іх эмацыянальную сферу: *пыльнік (плашч ад пылу), галоска (рэха), гарлачык (жоўтая вадзяніца), сінюга (птушка сіваграк), нагавіцы (штаны), беражанка (ластаўка), каласавік (грыб), вадзянка (груша), атопак (стапаны абутак) і інш.* Школьнікі заўважаюць, што названыя словы характарыстычныя, ацэначныя. Гэта словы-вобразы, у якіх адлюстравана душа народа, яго светаўспрыманне і светаадчуванне.

Разам з тым, як адзначае В. У. Протчанка, спецыфіку мовы трэба шукаць не толькі ў назвах, не толькі ў асобных словах, а “ў іх спалучэннях, меркаваннях і думках, выражаных з дапамогай моўных сродкаў, якія выпявалі вякамі...” [4, с. 10]. Таму дастаткова эфектыўна ў якасці дыдактычнага матэрыялу пры навучанні словаўтварэнню выкарыстоўваць разнастайныя прыказкі і прымаўкі, загадкі, пацешкі, трапныя народныя выслоўі. Так, з мэтай вызначэння функцыі аднакаранёвых слоў у маўленні прапануецца прааналізаваць наступныя прыказкі і прымаўкі: 1. *Касі, каса, пакуль раса; раса далоў – касец дамоў.* 2. *Калі гром грыміць на зялёны лісток, то будзе багаты гадок.* 3. *Пакровы накрываюць зямлю лістом, а то і снегам.* 4. *Блізкіх людзей бяда яшчэ больш збліжае.* 5. *Не вучы аратага араць, касца касіць, а сейбіта сеяць.*

Для разбору слова па саставу мэтазгодна прапанаваць выразна падзельныя на марфемы словы, якія адносяцца да безэквівалентнай лексікі (*аздоба, надворак, дранік, зазімак, дробязь, кравец, ветразь, немаўля, прыгуменне, поплаў, дарадца, кнігарня і інш.*), а таксама словы, што маюць амонімы ў рускай мове (*краска — бел. кветка і краска — рус. фарба, студзень — бел. назва месяца і студзень — рус. назва травы і інш.*). Зацікавіць вучняў, актывізуе іх разумовую працу і будзе садзейнічаць матывацыі навучання адгадванне загадак на вызначэнне міжмоўных амонімаў:

Не трэба бытаць іх
Ніколі.
Адна цвіце на лузе
Або ў полі

Вторая – красату таіт.
Она: і цвет, і тон,
І калорит.
(Краска)

Бацька – год,
Зіма – матуля,
На канікулы вяду я,
Пачынаю каляндар

Я – сгушчаны навар.
Кушай летом
І зімой,
Рыбны я или мясной. (Студзень)

(М.Пазнякоў)

Пры тлумачэнні ролі аднакаранёвых слоў у тэксце мэтазгодна
выкарыстаць матэрыял пацешак:

Благата
Добраму чалавечку
Добра і ў запечку,
А благой благаце
Не ўнаровіш на куце.

Лежань. Седзень
Лежань лежма ляжыць,
Седзень седзьма сядзіць,
Бягун бегма бяжыць,
Крыкун крычма крычыць,
Гультай гульма гуляе,
Абібок бок абівае. В.Вітка

Назіранне над словам у тэкстах вышэйпамянёных жанраў адбываецца з
пачуццём творчага натхнення. Творы, у якіх акумуляваны народны вопыт,
народная філасофія і стаўленне да жыцця, прымушаюць вучня па-іншаму
ставіцца да прапанаванай для аналізу моўнай адзінкі, развіваюць інтэлект,
моўнае чутцё, маўленчы апарат школьнікаў, выклікаюць цікавасць і
ствараюць творчы настрой.

Зразумела, што тэксты этнакультуралагічнай накіраванасці
выкарыстоўваюцца на кожным этапе навучання словаўтварэнню
(азнаямлення з новым матэрыялам, замацавання, паўтарэння, падагульнення і
сістэматызацыі вывучанага). Школьнікі вучацца выяўляць адзінкі марфемікі і
словаўтварэння ў словах з тэксту, кваліфікаваць паводле асноўных прымет,
параўноўваць і супастаўляць моўныя з’явы, рабіць абагульненні і вывады,
канструюваць словы прапанаваных мадэлей і выкарыстоўваць іх ва ўласным
маўленні. Напрыклад, пры замацаванні ведаў пра паняцці марфемікі можна
прапанаваць такое заданне:

Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак. Выпішыце з тэксту
аднакаранёвыя словы.

Каляды – свята нараджэння Ісуса Хрыста. Ён з’явіўся на свет, каб
навучыць людзей дабру, згодзе і міласэрнасці. Гэта вельмі старадаўняе і
надзвычай цікавае народнае свята.

Каляды без калядоўшчыкаў – што зіма без снегу. Гэтаму вясёламу
гурту радаваліся ў кожнай хаце. Ніводнага двара не абміналі калядоўшчыкі.
Хадзілі яны ўвечары і вадзілі “казу” з “мядзведзем”, а з імі часам “жорава” ці
“бўсла”. Калядоўшчыкі калядавалі, а гаспадары не скупіліся на гасцінцы.
Яны верылі, што добрыя пажаданні абавязкова спраўдзяцца (Паводле У.
Ягоўдзіка).

Паступова, крок за крокам, настаўнік вядзе школьнікаў ад працы з
аўтарскім тэкстам да выкарыстання безэквівалентнай лексікі, слоў адметнай

словаўтваральнай будовы ва ўласных вусных і пісьмовых выказваннях. Вучні адказваюць на пытанні этнакультуралагічнага зместу («Назавіце рэкі, якія працякаюць на тэрыторыі Беларусі», «Запішыце назвы гарадоў і вёсак, якія знаходзяцца недалёка ад вашай мясцовасці. Адкажыце, ці маюць яны аднакаранёвыя словы», «Раскажыце пра багоў і міфічных істот, у якіх верылі нашы продкі»), складаюць паведамленні, невялікія апавяданні, апісанні, разважанні («Калядныя звычаі ў маёй мясцовасці», «Святкаванне Вялікадня ў маёй сям’і», «Край блакітных азёр», «Падарожжа па гарадах Беларусі», «Родныя мне назвы») з выкарыстаннем слоў рознай словаўтваральнай будовы.

Шырокія магчымасці для ажыццяўлення тэкстацэнтрычнага падыходу і рэалізацыі міжпрадметных сувязей пры навучанні беларускай мове ў 6 класе даюць творы, вядомыя дзецям з урокаў беларускай літаратуры. Пададзеныя пад рубрыкамі “Мой род. Родная зямля. Народ” творы У. Караткевіча, Н. Гілевіча, Г. Бураўкіна, У. Ліпскага і іншых пісьменнікаў расказваюць пра гісторыю беларускага народа і яго зямлі, вучаць любіць родны край, жыць у сям’і і грамадстве, з павагай ставіцца да культурных і гістарычных здабыткаў і з’яўляюцца прыдатным матэрыялам для фарміравання моўнай, маўленчай і этнакультурнай кампетэнцыі на ўроках словаўтварэння.

Такім чынам, адзін са шляхоў звароту да асобы вучня — фарміраванне этнакультурнай кампетэнцыі, і ў першую чаргу не сродкамі прадметаў культуралагічнага цыкла, а сродкамі роднай мовы, якая дапамагае школьнікам не толькі пазнаёміцца з культурнымі і гістарычнымі здабыткамі Беларусі, а і далучыцца да сусветнай культуры.

Літаратура:

1. Агульная сярэдняя адукацыя: Беларуская мова // Общее среднее образование. Социально-гуманитарные дисциплины / Руководящие документы Республики Беларусь (Образовательные стандарты). – Минск: Мин. образования Респ. Беларусь, 1999. – С. 3 – 24
2. Дубовский Ю. А., Грейдина Н. Л. К этнокультурным основам речевой коммуникации // Труды учёных лингвистических вузов / Отв. редактор Н. П. Баранова; Минск. гос. линв. ун-т. — Мн.: 2001.
3. Праграмы сярэдняй агульнаадукацыйнай школы з беларускай мовай навучання: Беларуская мова. IV –V класы 12-гадовай і V – XI класы 11-гадовай агульнаадукацыйнай школы. // Зацверджана Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь. Мн.: НМЦэнтр, 2002.
4. Протчанка В.У. Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове. Мн., 2001.